

אליהו הכהן "חמש שנים על מיכאל" עברו בגילגולים

שנת הלימודים החלה. תלמידי כיתות א' שרים בגאון את "חמש שנים עברו על דן".
הגננות המתרפקות על השיר נעים הלחן, אינן מתמוגגות מהמילים "בטל ישב מעבודה, חופשי
מלימודים", המרמזות כי בעצם בהיותם בגן לא למדו הילדים דבר אלא רק השתעשעו ורקדו..

כיצד נולד שיר זה, אלו גלגולים הוא עבר ומה היו צעדיו הראשונים בארץ?
ציליילי הלחן נשמעו לראשונה בארץ בסוף שנת 1911. באותה שנה התיישרה קבוצה של חברי
"השומר" על אדמת מרחביה. זאת הייתה תקיעת היתד הראשונה של ההתיישבות היהודית
באדמת עמק יזרעאל. אחד מאנשי החבורה הזאת, השומר מרדכי יגאל, שרכב על סוסו בעת סיור
של שמירה בעונת הקציר, הותקף ע"י תשעה מערביי הסביבה רכובים על סוסיהם, ובתרגיל של
הסחה הצליח להיחלץ מהם ואף לפגוע בשלושה מהם.
השומר יגאל אמנם נאסר ונכלא, אך התקרית עצמה נתפשה כמעשה גבורה שעורר הדים רבים
ביישוב. הסופר אהרון ראובני, שנילווה אל אנשי "השומר" בגליל, חיבר בהשראת האירוע "שיר
ערש של שומר", המאחל לילדי העמק שכאשר יגדלו יהיו אמיצי לב כמו השומר יגאל.
ראובני, איש העלייה השנייה, חבר בתנועת "פועלי ציון" היידישיסטית ואחיו של מי שהיה
לימים נשיא המדינה השני יצחק בן צבי, חיבר את השיר בעקבות שיר ביידיש ותוך זמן קצר
מצאו את עצמן אמהות מכפר תבור, יבנאל ובית גן שרות לעולליהן את השיר בלחן המוכר לנו
היום כלחן השיר "חמש שנים".
שמונה בתים היו לשיר. להלן שלושת בתי השיר הקשורים באירוע, והם הבתים האחרונים
בשיר. תרגם לעברית - אוריאל אופק.

וּכְמוֹ הַגְּבוּרִים שֶׁל אֶז
יְדָךְ תִּעֶז – פְּלִדָּה;
תְּהִיָּה אֶז מְהֵלָּל וְעוֹ,
בְּעֵמְקִים נוֹדַע.

תְּהִיָּה, יְלָדִי, שׁוֹמֵר רוֹכֵב
בְּלִי פֶחַד וּמוֹרָא;
עַל דְּרָכֶיךָ לֹא יִתְיַצֵּב
שׁוֹם אִישׁ חֶמֶס נוֹרָא.

מְהִיר כְּצִבִּי, עוֹז כְּנֹמֵר
תְּהִיָּה בְּיַזְרְעֵאל;
אֲמִיץ הַלֵּב כְּמוֹ הַשׁוֹמֵר
הֵלֵא הוּא יִגְאֵל.

ווי העלדען ווי פארציטיגע
זיין שטארק, דיין האנד ווי שטאל,
ביי היגע און ביי זייטיגע
בערימט אין גאנצען טאל.

א וואכטער - ס'פאהרען רייטענדיג
אהן פחד און אהן שרעק,
דער פיינד ניט וואגען שטרייטנדיג
זיך שטעלן אויף דיין וועג.

סט'זיין מזל'דיג, מיין שעהניקער,
און פלינק ווי יגאל,
לולי, מיין העלד, מיין קליינינקער,
מיין בלום פון יזרעאל.

ראובני, יליד פולטבה שבאוקראינה, הסתייע בכתיבת שירו בשיר שהכיר לפני שעלה לארץ. הוא
יצק את מילותיו לתוך תבנית של שיר ערש ("וויגליד") נודע ביידיש מאת יוס'ל גויכברג, הפותח
בבית הבא:

לִיו לֹו, עֲצֵר אֶת הַלְּשׁוֹן,
חֲדַל לְצַעֵק, נוֹ, דִּי!
כְּבֵר לֹא תִרְצֶה, יְלָדִי, לִישׁוֹן...
נוֹ, שָׂא, נוֹ, בּוֹא אֲלֵי.

איי ליו, האלט איין דיין צינגעלע,
גענוג שוין שרייען דיר,
דו שלאפסט ניט מער, מיין יינגעלע
נו, שא, נו קום צו מיר.

ראובני שאל משירו זה של גויכברג את שלושת הבתים הראשונים, ועליהם הוסיף חמישה בתים מפרי עטו המתייחסים לשומר יגאל ולאירוע בעמק.

לכאורה, ניתן היה לראות בשיר הערש בידיש את המקור ללחן השיר. אולם על פי עדויות שבידי, שיר הערש בידיש בעצם שאל את לחנו מלחן שקדם לו של שיר רוסי בשם "תפילה", שחיבר המשורר מיכאיל לרמונטוב בשנת 1837. לרמונטוב היה המשורר הרוסי שהטביע את חותמו על השירה העברית בימי חיבת ציון ואחריה יותר מכל משורר אחר. זה היה השיר המוקדם ביותר שהושר בלחן המוכר לנו מהשיר "חמש שנים", עוד במאה התשע עשרה. הנה לפנינו השיר בתרגום מרוסית של המשורר דוד שמעוני:

תפלה

בְּשַׁעַת חַיִּים מְרָה, קִשָּׁה,
עֵת בֵּי הַלֵּב יְדוֹה,
תְּפִלָּה טְמִירָה אֲזִ אֶלְחַשָּׁה,
אֲזִ אֶלְחַשָּׁה עַל פֶּה.

בְּצִרּוֹפֵי נִיבִים חַיִּים
צְפוּן מִרְפֵּא נְעִלָּם,
וַיְפִי קְדָשָׁה, יְפִי פְּלָאִים
נוֹשֵׁם בְּצִלְצוּלָם.

יְגַל מִשָּׂא מֵלֵב נְדָכָה
וְהַסְפֵּק יֵאָזֵל.
וְשׁוֹב אֲאָמִין וְשׁוֹב אֶבְכָּה
וְקַל כָּל כֶּן, מַה קָּל.

שירו של לרמונטוב תורגם לשפות רבות, ביניהן הונגרית, ועל פי עדות של פנחס הררי – שפיץ, יליד הונגריה, המצויה בידי, נהגו נוצרים בהונגריה לשיר את שירו של לרמונטוב בלחן זה בבית קברות, לנוכח מצבות יקיריהם. "כשהגעתי לארץ" – סיפר לי הררי – "הופתעתי מכך שלחן עצוב של שיר שהושר בבתי עלמין הודבק בארץ לשיר ילדים שמח".

מתי, אם כן, נצמד הלחן הרוסי-יידישאי הזה לשיר עברי ארץ ישראלי? הגרסה העברית הראשונה שהושרה בארץ לצלילי לחן זה, נכתבה על ידי משה דפנא, מורה במושב גדרה, בהשראת שירו של אהרון ראובני. דפנא הצטרף למתעדי עלילות השומר יגאל במרחביה. הוא חיבר לילדי העמק שיר בשם "עם שחר עורה ילד חן". גם הוא כמו ראובני הושפע משירו של גויכברג בידיש, אך בעוד שירו של ראובני היה שיר ערש, דפנא חיבר שיר השכמה. דפנא הסתפק בארבעה בתים לעומת שמונה בשירו של ראובני, ושילב בנוף השיר את הר התבור הסמוך. את שמו של השומר יגאל לא הזכיר במפורש, אך במובלע מופיע יגאל בצירוף: "ארצו יגאל".

עַם שַׁחַר עוֹרָה יְלֵד חֵן,
אֶבְאָ יְבוֹא מִיָּד.
עַם לֵיל נִפְתָּל וַיּוֹכַל לוֹ
עַל מִשְׁמַחְתּוֹ עָמַד.

סְפוּג טַל-בִּקְרָה הוּא יְבוֹא,
לְבוֹ עֵר, רְעָנָן.

האור גובר, ראה, ילדי,
תרן צפור בגן.

הספת, שיר זה חדש פלו,
מזמור לבני הדרור.
על סוס קל טס אביך שם
מאצל הר תבור.

ולמד, ילדי, שיר-פלא זה,
שיר דור פלו זפאי,
בעמל נאון ארצו יגאל—
יפעל, יגבר נחי!

לשני השירים האלה הייתה השפעה על השמות הפרטיים שהוענקו אז לילדי הארץ. בעקבות שירו של ראובני העניקו הורים לבניהם את השם יגאל, ושירו של דפנא עודד רבים לבחור בשם יגאל.

מנהל בית הספר בסג'רה שלמה ויינשטיין החליט לשבח את השיר "עם שחר עורה ילד חן" בתוך מחזה לילדים בשם "השובב", שחיבר לתלמידי בית ספרו. הצגת הבכורה נערכה אמנם בסג'רה, אך בעקבות הצלחתה סובבה ברחבי הארץ ובכך תרם ויינשטיין להתפשטותו המהירה של השיר. הזמרת הראשונה שהקליטה את השיר הייתה טובה פירון, מי שהתפרסמה בארץ עוד בהופעותיה בתיאטרון הסטירי "הקומקום".

תחנה נוספת בדרכו של הלחן, עוד טרם הוצמד לשיר "חמש שנים", הייתה כאשר חיבר המשורר יצחק קצנלסון שיר ילדים עם פתיחה דומה ל"עם שחר":

עם שמש קומה ילד חן,
נאל המזרח פנה.
השמש עולה צח נון,
כמוהו בני היה!

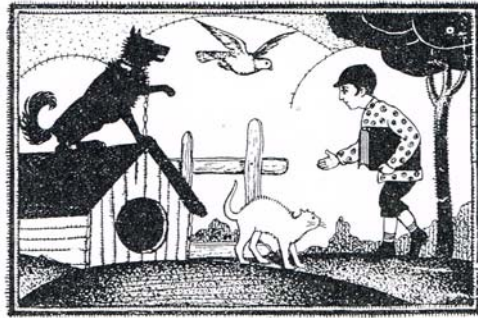
זה היה גלגול נוסף של הלחן הרוסי – יידישאי שהותאם למילים עבריות.

רק כעבור שנים אחדות, חיבר המשורר יצחק קצנלסון את השיר "חמש שנים" וקרא לו בשם "הפרידה".

הנוסח המקורי של השיר מוצג בזה עם ציור נילוה, כפי שפורסם במקראה "לשון וספר" שערך יעקב פיכמן, אחת מסדרת מקראות לבתי ספר שהחלה להופיע בשנת תרפ"ד (1924). מילות השיר אינן זהות לאלה המושרות כיום, שכן כשהשיר פורסם לראשונה, לא הותאמה לו עדיין מנגינה כלשהי.

מי שהלחין לראשונה את הנוסח הראשוני של השיר "הפרידה" היה המלחין יואל אנגל. הוא עשה זאת בשנת 1923 בעת שהותו בגרמניה. את המילים והלחן, שאינו מוכר היום, הוא פרסם בשירון "שירי ילדים" שנדפס בלייפציג ויצא בהוצאת "יבנה" ירושלים, מטעם קבוצת המנגן במוסקבה. היה זה שירון מהודר, שבשערו נדפס ציור צבעוני יפהפה, מעשה ידי ליאוניד פסטרנק, אביו של המשורר בוריס פסטרנק. הוא כלל תשעה שירי ילדים, הראשון ביניהם – "הפרידה".

הפרידה

עמד בין חבריו אלה ונשא משא קצר:	חמש שנים על מיכאל עברו ברקודים;
היו שלום, רעים טובים! עת בשלה תמה!	בטל ישב מעבודה חפשי מלמודים.
שלום, נבחו! שלום! קָטִישׁ, שלום, יונה תמה!	שלשה היו לו חברים; פֶּלֶב קטן-נבח,
לִי מחכה בית-הספר! עת עבודה באה;	חתול רך וְלָבֵן-קָטִישׁ, יונה שבשבו.
אשוב אחרי הלמודים ושנית גשתעשעה.	חמש שנים-ובששית נכנס אל החצר,

יחזק קאלסון.

גזור המקום

שָׁבֵר-בֵּית הַיּוֹנִים. נִשָּׂא מִשָּׂא קָצֵר-נָאֵם קָטִישׁ, דַּהֲרֵךְרִים אַחֲרָיו. עַתָּה בִּשְׁלֵחַ-
עַתָּה בָּרֵךְ עֲבוֹדָתוֹ. יוֹנָה תִּסָּחַ - יוֹנָה הַמִּיֻּסָּה, יוֹנָה טֹבָה. נִשָּׂא מִשָּׂא קָצֵר - נִשְׁמַח

שאלות

(לחשוב בכוח יחד)

א) כמה שנים תהליך שמואל בטל? ב) מה היה עושה או כל היום? ג) מי היו חבריו? ד) ומה תהליך בשנה הששית? ה) איך נפרד משם חבריו?

השיר בלחן זה שודר בהשמעת בכורה מפי גיתית שובל, במסגרת פינה במועדון הזמר שהגשתי בשנת 1981 בבית המורה בתל אביב.

ההצלחה לא האירה פנים לשיר בלחנו של אנגל. הוא לא נקלט בגני הילדים, שלא כמו שירי ילדים אחרים של אנגל (נומי נומי ילדתי, גשם גשם משמים, בא האביב) שזכו לתפוצה רבה. נראה כי גם המילים שחיבר קצנלסון היו זקוקות לרענון מה, כדי שתיקלטנה על ידי ילדים.

מתי ועל ידי מי שונה השיר "הפרידה" לנוסח המוכר ומושר כיום?

על פי גרסת לויין קיפניס, כפי שמסר לי, מי שנטל על עצמו לעדכן את נוסח השיר היה המשורר משה דפנא. דפנא פישט את הניסוח, נמנע מעברית מסורבלת שעלולה הייתה להקשות על הילדים, והציב תחתיה לשון שוטפת וקליטה. הוא התאים לשיר את הלחן של שירו שלו "עם שחר עורה ילד חן".

ואכן תוך זמן קצר נקלט שירו המעודכן של קצנלסון בכל גני הילדים. רק את שם הילד לא שינה דפנא: הוא השאיר על כנו את השם מיכאל. כך סיפר לי קיפניס, שהיה גם מי שהכניס את הנוסח החדש של השיר למקראה "ספר הכיתה ב'". את המקראה הוציא קיפניס בשיתוף עם ז. אריאל בהוצאת שטיבל בראשית שנות השלושים:

חמש שנים על מיכאל,

עברו ברקודים.

בְּטֵל יֵשֶׁב מְעַבֹּדָה,
חֶפְשֵׁי מְלֻמוּדִים.

שְׁלֹשָׁה הָיוּ לוֹ חֲבֵרִים:
נִבְחָן שְׁבַמְלוּנָה,
חֲתוּל שְׁחֹר – רַבִּי לְקִיק
וּבְשׁוּבָךְ יוֹנָה.

חֲמֵשׁ שָׁנִים וּבִשְׁשִׁית
אֶל חֲבֵרָיו קָרָא:
שְׁלוֹם נִבְחָן, שְׁלוֹם לְקִיק
שְׁלוֹם יוֹנָה צְחוּרָה.

אֶל בֵּית הַסֵּפֶר אֶלְכָה לִי
אֶלְמַד יוֹם יוֹם עֲכָשׁוּ.
חֲכּוּ עַד כְּלוֹת הַלְמוּדִים
שׁוּב נִשְׁתַּעֲשַׁע יַחְדָּיו.

מי יזם את שינוי השם מיכאל לִדָן - אין יודע.
לכאורה, הסיבה לחילופי השמות הייתה שיפור החריזה. מיכאל לא תאם לחרוז בשיר, ואילו דָן/עבודה היה חרוז משופר יותר. אך זוהי סיבה משנית. סביר יותר ששינוי זה התרחש כחלק ממגמת ה"דינדון" שהשתלטה על שירי הילדים בארץ בשלהי תקופת היישוב.
מסתבר, שהחל מהמחצית השנייה של שנות השלושים ועד הקמת המדינה, התפרסמו בארץ בזה אחר זה שירים שבהם כיכב ילד בשם דָן: "דָן עוד לא מלאו לו שבע", "דנה'לה אכול את הבננה'לה", "שמי הוא דני דָן, דני הקטנטן", "אמא אמרה לי: דני".
המניע לתופעה זו היה ככל הנראה הרצון לאפיין את ילדי הארץ בשם פרטי רענן וקצר. השם המקראי דָן הוא אמנם שם ישן נושן, אך בפועל הוא היה שם חדש. עובדה היא שבשנות הגלות הארוכות לא נקראו ילדים יהודים בשם דָן. השם היחיד מתוך שנים עשר השבטים שהדירו אותו מרפרטואר השמות של ילדי ישראל היה דָן. אפילו בני יעקב המקוללים שמעון ולוי ("כלי חמס מכרותיהם, ארור אפם כי עז") זכו שייקראו ילדים על שמם, אך לא תמצא אל נכון, באלפיים שנות גלות, חכם יהודי שנקרא רבי דָן. אולי בגלל הדימוי השלילי שבברכת יעקב: "יהי דָן נחש עלי דרך שפיפון עלי אורח הנושך עקבי סוס וייפול רוכבו לאחור".
שינוי שם גיבור השיר ממיכאל לִדָן, הפך אפוא את השיר "חמש שנים" שנכתב בלודז', לשיר ארץ ישראלי, צברי. דני הוא, כידוע, ילד גיבור ונכון, שאיננו בוכה אף פעם. בעצם, הוא ממשִיכו של יגאל השומר, גיבור האירוע בעמק בראשית המאה העשרים, שהפיל לאחור את תוקפו בעת שרכב על סוס.
לא נוכל לסיים רשימה זו ללא אזכור שורות אחדות מתוך שירה של נעמי שמר "בראשון לספטמבר" שבו היא מתייחסת אל השיר:

יֵשׁ שִׁיר אֶחָד עֲצוּב
שְׁאֲנֵי זֹכֵר מְזֻמָּן,
עוֹד מְלַפְנֵי הַחֶפֶשׁ
עוֹד מְסוּף הֶגֶן:
חֲמֵשׁ שָׁנִים חָלְפוּ
עַל מִיכָאֵל אוֹ עַל דָּן.
אוֹלֵי תִגִּידוּ
מַה כָּל כֵּן שְׂמַח כָּאֵן?

אחתום במילים אחדות על מחבר השיר יצחק קצנלסון:
מאות שירים פרסם יצחק קצנלסון בעשרות הספרים שהוציא, ביניהם מקראות לבתי ספר,
אסופות שירים, מחזות וחזיונות, סיפורים ואגדות.
הוא ביקר בארץ פעמיים, בשנים 1925 ו 1934, וזכה לשמוע את שיריו "יפים הלילות בכנען",
"גילו הגלילים", "רוח עזוב" ו"יהודים מרקדים" מושרים בכל מקום שביקר בו.
בביקורו השני, שחל בחגיגות מחצית היובל לתל אביב, הוא חיבר המנון לתל אביב, ובו טבע
לראשונה את המונח "עיר לבנה" לתל אביב. בשהותו בעיר ירד לרחוץ בחוף הים, נסחף על ידי
הגלים הסוערים וטבע. ברגע האחרון ניצל ע"י מתרחצים שמשו אותו מן המים והחזירו נשימה
לאפו.
בימי מלחמת העולם השנייה, הופרד ממשפחתו, ובתנאי מצוקה חיבר עשרות יצירות, שירים
ומחזות, ביניהם הפואמה "השיר על העם היהודי שנהרג" שכתבה בידיש. בינואר 1944 השלים
את הפואמה והצפינה במקום מחבוא, וב-3 במאי אותה שנה נרצח באושוויץ.